३

सांख्यदर्शने सृष्टिविचारः

प्रस्तावना

कुतः अस्य विचित्ररचनात्मकस्य जगतः समुत्पत्तिः। कोऽयं जीवः। इत्येवं जिज्ञासा एव अध्यात्मवादस्य बीजम्। तथाहि आम्नायते ऋग्वेदीये नासदीयसूक्ते -

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव।। इति।

व्याचिख्यासितस्यास्य विषयस्य चर्चार्थं दर्शनप्रस्थानानां प्रस्तावः समभूत्। वस्तुतस्तु समेषामेव दर्शनानां सृष्टिविषये भिन्नानि मतानि सन्ति। यथा अद्वैतवेदान्तमते अज्ञानमेव प्रपञ्चसृष्टेः कारणम्, न्यायवैशेषिकमते तु नित्याः परमाणवः अदृष्टवशात् द्व्यणुकादिक्रमेण जगत् सृजन्ति। इत्थं सांख्यदर्शनस्यापि सृष्टिविषये स्वमतं विद्यते। सांख्यमते प्रकृतिपुरुषसंयोगात् प्रकृतेः गुणवैषम्यं जायते, ततः महत्तत्त्वादिक्रमेण प्रपञ्चस्य सृष्टिः भवति। अस्मिन् पाठे सांख्यनये सृष्टितत्त्वं विचारयिष्यते, समञ्च सृष्टानां पदार्थानां विषये यथाविस्तरम् आलोचयिष्यते।

उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्ययनेन -

- सांख्यदर्शनस्य सृष्टितत्त्वविषये परिचयः लभ्यते।
- सांख्यदर्शने सृष्टानां पदार्थानां परिचयः लभ्यते।
- सृष्टेः कारणं किमिति ज्ञायते।
- सृष्टेः प्रयोजनं किमिति ज्ञायते।
- सांख्यसम्मतः सृष्टिक्रमः ज्ञायते।
- व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्ये संक्षेपेण ज्ञायेते।

३.१) त्रिगुणपरिणामः सृष्टेः कारणम्

प्रकृतिः पुरुषः चेति मूलं तत्त्वद्वयं सांख्यसिद्धान्ते स्वीक्रियते। एतयोः सद्भावे मानमपि प्रागेव प्रतिपादितम्। इदानीं मूलप्रकृतेः कथं प्रपञ्चस्य सृष्टिः भवतीति प्रतिपाद्यते। तत्र साम्यावस्था वैषम्यावस्था चेति दशाद्वयं प्रधानस्य। गुणत्रयस्य सामावस्था यदा तिष्ठति तदा स प्रलयकालः इत्युच्यते। सृष्टिकाले च गुणत्रयस्य वैषम्यं जायते। सांख्यनये वस्तुतः गुणानां वैषम्यमेव सृष्टेः बीजम्। एकमेव मेघोदकं यथा नारिकेलाद्याधारवैविध्यात् तद्गतं सन्मधुरादिरसवैचित्र्यं रचयति, तद्वदेका प्रकृतिरपि गुणवैषम्यतारतम्यात् विचित्रकार्यरचनां सम्पादयतीति तेषां मतम्। तदुक्तं -

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च।

परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्।। इति। [सांख्यकारिका -१६]

श्लोकार्थः - त्रिगुणतः सत्त्वादिगुणत्रयात्, प्रवर्तते प्रवृत्तं भवति, तथा समुदयात् परस्परसंमिश्रणात् प्रवर्तते, तथा च प्रधानस्य द्विधा प्रवृत्तिर्भवति- सृष्टिकालीना, प्रलयकालीना च। तत्र सृष्टिकाले प्रकृतेः त्रयो गुणाः मिलित्वा प्रवर्तन्ते, ते च तस्मिन् समये केचन गुणभूताः केचिच्च प्रधानभूताः भवन्ति, गौणमुख्यभावम् अन्तरेण अनेकपदार्थानां मिलित्वा प्रवृत्तेः असम्भवात्। प्रलयकाले च प्रधानस्य त्रयो गुणाः परस्परतः पृथग्भूताः स्वातन्त्र्येण अन्योन्यगुणप्रधानभावम् अनपेक्ष्य स्वस्वरूपतः एव प्रवृत्ताः भवन्ति, स्वरूपमात्रेण अवतिष्ठन्ते इत्यर्थः। एकस्माद् अव्यक्ताद् विचित्रकार्याणाम् उत्पत्तिमाह - प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् इति, एकैकगुणस्य भिन्नभिन्नमात्राणां सम्मेलनाद् एकस्मादेव प्रधानाद् नानाकार्योत्पत्तिः इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः - परिणामतः सलिलवत् इति। यथा सलिलम् एकमपि नारिकेल-जम्बीरादिपरिणामभेदात् मधुरतिक्तादिभावं प्रतिपद्यते, तद्वत् प्रधानमपि सहकारिभेदादेव विषमभावं प्रतिपद्यते इत्यर्थः।

परिणामस्वभावाः हि गुणाः। अतः ते परिणतिशीलताम् अप्राप्य क्षणमपि न अवतिष्ठन्ते। प्रकृतेः द्विधा परिणामः - सदृशपरिणामः विसदृशपरिणामश्च। प्रलयकाले सत्त्वादयः गुणाः सदृशपरिणामम् आप्नुवन्ति। तदा सत्त्वं स्वस्य लघुत्वादिरूपम् आदायैव प्रवर्तते, न तु केनचिदपि अन्येन गुणेन सह संयुज्य विलक्षणतत्तत्कार्यरूपेण परिणमते। रजोऽपि स्वस्य उपष्टम्भकत्वादिरूपम् आदायैव प्रवर्तते, तमोऽपि गुरुत्वादिरूपस्वानुरूपपरिणामेनैव प्रवर्तते, न केनचिदन्येन गुणेन सह संयुज्य विलक्षणतत्तत्कार्यरूपेण परिणमते इत्यर्थः। सृष्टिकाले च प्रकृतेः गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युतिरूपः विसदृशपरिणामः भवति। तदा गुणाः परस्परं गौणमुख्यभावेन संमिश्रणेन महत्तत्त्वादिरूपेण परिणमन्ते।

३.२) प्रधानपुरुषसंयोगसिद्धिः

सांख्यनये पुरुषः हि द्रष्टा अकर्ता चेतनश्च। न स सृष्टेः कारणम्। सृष्टिकारणं तु अचेतनं प्रधानमेव। ननु अचेतनस्य सृष्टिकर्तृत्वं नैव सङ्गच्छते, न हि कश्चित् अचेतनः पदार्थः किञ्चित् सृज्यमानः दृश्यते लोके। अतः अननुपपन्नम् अचेतनस्य प्रधानस्य सृष्टिकर्तृत्वम् इति चेन्न, अचेतनमपि प्रधानम् पुरुषसान्निध्यात् चेतनमिव भवति। पुरुषप्रतिबिम्वः यदा प्रकृतौ आपपति तदा जडापि प्रकृतिः चेतनमिव

आरचति। अयस्कान्तमणिसान्निध्यात् यथा अचेतनस्यापि अयसः प्रवृत्तिरवलोक्यते तद्वत् उदासीनपुरुषसान्निध्याद् अपि अचेतनायां प्रकृतौ प्रवृत्तिरूपा क्रिया उत्पद्यते। एवं पुरुषसान्निध्यात् प्रकृतौ कर्तृत्वम् समागच्छति, किन्तु तस्याः चेतनत्वं तु नास्ति। पुरुषे च चेतनत्वं वर्तते परन्तु क्रियाशक्तिर्नास्ति इति कारणात् न पुरुषस्य कर्तृत्वम्। एवं चैतन्यं पुरुषस्य, कर्तृत्वं च प्रधानस्य इति चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणस्थे इति सिद्ध्यति। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः।। इति। [सांख्यकारिका -२०]

अयमर्थः - चैतन्यं कर्तृत्वं च भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे इति कारणात्, तत्संयोगात् चेतनसंयोगात्, लिङ्गम् बुद्ध्यादिकम् अचेतनम् अपि चेतनावत् चेतनम् इव भवति। तथा गुणकर्तृत्वे अपि बुद्ध्यादिरूपेण परिणतानां गुणानां कृतिमत्त्वे अपि, तथा बुद्ध्युपरागात् बुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वात् उदासीनः अपि पुरुषः कर्ता इव भवति, न तु वस्तुतः कर्ता भवति। भ्रान्त्या च पुरुषः कर्ता आत्मानं मन्यते। तेन च "करोमि" इति भ्रान्तप्रत्ययः उपपद्यते। भ्रान्तिकारणं हि पुरुषसन्निधानम्, प्रकृतिपुरुषसंयोगः इत्यर्थः। ननु "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतेः चेतनस्य असङ्गत्वात् कथं तत्संयोगः इति चेदुच्यते - पुरुषस्य यत्कर्तृत्वं तद् बुद्ध्युपरागात्, बुद्धेश्च या चेतनता सा पुरुषसान्निध्यात्। अत्र संयोगपदेन न भूतलघटयोर्यथा संयोगः तद्वत् न ज्ञेयः, अपि तु बिम्बप्रतिबिम्बत्वेन ज्ञेयः। यथा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपः तथैव बुद्धिपुरुषयोः इति भावः। तथाहि कापिलसूत्रम् - **"उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात्"** (१.१६४) इति। इत्थं पुरुषसान्निध्यात् प्रकृतेः गुणत्रयस्य साम्यावस्थायाः प्रच्युतिरूपा सृष्टिः उपपद्यते। इदमत्र ध्येयम् यत् प्रकृतिपुरुषसंयोगो हि सृष्टेः निमित्तकारणम्, सृष्टेः उपादानकारणं तु प्रकृतिरेव।

३.३) सृष्टेः प्रयोजनम्

अद्वैतवेदान्तिनां मते नास्ति सृष्टेः किञ्चिद् प्रयोजनम्, लीलारूपा एवेयं जगत्सृष्टिः परमेश्वरस्य इति यथा तद्वत् अस्ति वा किञ्चित् प्रयोजनं सृष्टेः इति चेदुच्यते पुरुषस्य मोक्षः प्रधानस्य च भोगः सृष्टेः प्रयोजनम्। तथाह्युच्यते सांख्यकारिकाकारेण -

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः।। इति। [सांख्यकारिका - २१]

उभयोः पुरुषस्य प्रधानस्य च यः संयोगः, स दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च इति अन्वयः। तत्र प्रधानेन स्वस्य दर्शनार्थं सुखदुःखाद्यात्मक-स्वस्वरूपानुभवरूपभोगार्थं पुरुषः अपेक्ष्यते, पुरुषेण च स्वकैवल्यार्थम् कैवल्यकारण-विवेकज्ञानार्थं प्रधानम् अपेक्ष्यते। अत्र दृष्टान्तः - पङ्ग्वन्धवदिति। यथा एकः पङ्गुः एकश्च अन्धः मार्गे गच्छन्तौ केनचित् कारणेन स्वबन्धुपरित्यक्तौ दैवात् संयोगम् उपयातौ। पङ्गुः द्रष्टुं शक्नोति, परन्तु गन्तुं न शक्नोति, अन्धश्च गन्तुं शक्नोति, परन्तु द्रष्टुं न शक्नोति। तदा अन्धः पङ्गुं स्वस्कन्धम् आरोप्य स्वशरीरारूढेन पङ्गुदर्शितेन च मार्गेण गच्छन् ईप्सितस्थानं प्राप्नोति। एवं पुरुषे दर्शनशक्तिरस्ति

पङ्गुवत् न क्रिया, प्रधाने क्रियाशक्तिरस्ति अन्धवत् न दर्शनशक्तिः। तथा च यथा गतिशक्तिविहीनेन पङ्गुना अभीष्टदेशप्राप्तये गतिशक्तिमान् अन्धः अपेक्ष्यते, दर्शनशक्तिहीनेन चान्धने मार्गप्रदर्शनाय दर्शनशक्तिमान् पङ्गुः अपेक्ष्यते, तथेति दृष्टान्तार्थः। अत्र पङ्गूपमो निष्क्रियः पुरुषः, अन्धोपमं च अचेतनं प्रधानमिति बोध्यम्। यथा वा ईप्सितस्थानप्राप्तौ अनयोः पङ्ग्वन्धयोः कृतार्थयोः विभागो भविष्यति, एवं प्रधानमपि पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्तते, पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा कैवल्यं गच्छति, तयोः कृतार्थयोः विभागो भविष्यति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. प्रधानस्य दशाद्वयं किम्।

२. कदा गुणत्रयवैषम्यं जायते।

३. गुणत्रयवैषम्यं किमर्थं जायते।

४. एकमेव प्रधानं विचित्रकार्यरचनां सम्पादयति इत्यत्र सांख्यकारिका का।

५. प्रलयकाले गुणानां कीदृशः परिणामः भवति।

६. सांख्यमते सृष्टिप्रयोजनं किम्।

७. प्रकृतिपुरुषसंयोगात् सृष्टिः इत्यत्र कयोः दृष्टान्तः कारिकायां प्रदत्तः।

८. पुरुषसान्निध्यात् बुद्धेः कर्तृत्वमित्यत्र कापिलसूत्रं किम्।

३.४) सृष्टिक्रमः -

अस्तु तावत् पङ्ग्वन्धवत् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः। किम् तेन सिध्यति इति चेत् उच्यते - 'तत्कृतः सर्गः' इति। प्रकृतिपुरुषसंयोगात् हि सृष्टिर्भवति। तत्र उपादानकारणं तावत् प्रकृतिरेव। तथाहि उच्यते सृष्टिक्रमः -

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि।। इति। [सांख्यकारिका २२]

प्रधानात् महत्तत्त्वम् अर्थात् बुद्धिः जायते, महत्तत्त्वात् अहङ्कारः उत्पद्यते, तस्मात् अहङ्कारात् षोडशकः गणः जायते। कः स षोडशकः गणः इति चेत् एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडशको गणः। तस्मादपि षोडशकात् गणात् पञ्चभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि पञ्चमहाभूतानि आकाशादीनि जायन्ते इति कारिकार्थः।

प्रकृतिः
▼
महत्

▼

अहङ्कारः

▼

मनः चक्षुः श्रोत्रं जिह्वा नासिका त्वक् वाक् पाणिः पादः पायुः उपस्थः

शब्दः स्पर्शः रूपं रसः गन्धः (षोडशकः गणः)

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

आकाशः वायुः तेजः जलम् पृथिवी

तत्र शब्दतन्मात्राद् आकाशं शब्दगुणं जायते, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद् वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद् रूपतन्मात्रात् तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद् रसतन्मात्राद् आपः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायते।

पञ्चविंशतितत्त्वमध्ये पुरुषः प्रकृतिश्च न कुतश्चित् सृज्यते। तयोः स्वरूपमपि प्राग् विस्तरेण निगदितम्। इदानीं प्रकृतितः यानि तत्त्वानि सृष्टानि तेषां विषये क्रमेण आलोचनं करिष्यते।

३.५) महत्तत्त्वम् -

प्रकृतेः सात्त्विकांशाद् यत्तत्त्वं प्रथमम् उत्पद्यते तदेव महत्तत्त्वम् इत्युच्यते। अस्यैव नामान्तरं बुद्धितत्त्वमिति। सत्त्वगुणस्य प्राधान्याद् अत्र लघुत्वं प्रकाशश्च विद्येते। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।

सात्त्विकमेतद् रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्।। इति। [२३]

“मयेदं कर्तव्यम्” इत्याकारनिश्चयो हि अध्यवसायः। विषयमधिकृत्य अवसायः निश्चयः इति अध्यवसायः। अध्यवसायात्मिका हि बुद्धिः इति बुद्धेर्लक्षणम्। तथाहि सांख्यसूत्रम् - **“अध्यवसायो बुद्धिः**” (२.१३) इति। लोके सामान्यः जनः यदा कस्मिंश्चित् कर्मणि प्रवृत्तो भवति तदा तस्य अन्तःकरणे तिस्रः वृत्तयः भवन्ति- यथा प्राग् आलोचनम् (वस्तुनो ज्ञानम्), ततः "अहम् अत्राधिकारी अस्मि” इति अभिमानः, ततः “मयेदं कर्तव्यम्” इति अध्यवसायः (निश्चयज्ञानम्) इति। एतासु तृतीया वृत्तिः यत्र निश्चयात्मकं ज्ञानं भवति सैव बुद्धिः। तत्र बुद्धौ चत्वारः सात्त्विकाः धर्माः, चत्वारः तामसाश्च धर्माः विद्यन्ते। तत्र धर्मः, ज्ञानं, विरागः, ऐश्वर्यं चेति चत्वारः सात्त्विकधर्माः, तद्विपरीताः च अधर्मः, अज्ञानम्, अविरागः, अनैश्वर्यमिति चत्वारः तामसाः धर्माः।

ननु अचेतनायाः बुद्धेः कथं लोकवन्निश्चयः सम्भवतीति चेदुच्यते चैतन्यपुरुषसन्निधानात् इति। चिन्मात्रस्य पुरुषस्य बुद्धिरूपान्तःकरणवर्तित्वादिति भावः। यथा एकत्र उपस्थितयोः स्फटिकजपाकुसुमयोः स्फटिकं जपाकुसुमलौहित्यम् आपद्यते, तथा चित्सन्निधानाद् बुद्धिरपि चैतन्यम् आपन्ना लोकवन्निश्चयं करोतीति उपपद्यते।

३.६) अहङ्कारः -

महत्तत्त्वाज्जायते अहङ्काराख्यं तत्त्वम्। किम् तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते सांख्यकारिकायाम् -

अभिमानोऽहङ्कारः तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव।। इति। [२४]

अभिमानो हि अहङ्कारः। "अहमेव अत्र अधिकृतः", "मदर्था इमे विषयाः", "मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्ति", "अतोऽहमस्मि" इति यः अभिमानः सः असाधारणव्यापारः अहङ्कारः। तमेव अहङ्कारम् उपजीव्य बुद्धिः अध्यवस्यति - "कर्तव्यमेतन्मया" इति। तस्माद् अहङ्काराद् द्विविधः सर्गः प्रवर्तते- क) इन्द्रियाख्यः एकादशकः गणः, ख) तन्मात्रपञ्चकश्च।

एकस्माद् अहङ्काराद् द्विविधः सर्गः प्रवर्तते इत्यत्र कारणं किमिति चेदुच्यते -

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसः तैजसादुभयम्।। इति। [सांख्याकारिका-२५]

सत्त्वगुणप्रधानः यः अहङ्कारः स वैकृताहङ्कारः इति नाम्ना प्रसिद्धम्। तस्मात् सत्त्वगुणप्रधानात् वैकृताद् अहङ्कारात् एकादशकः गणः अर्थात् एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। तमःप्रधानाद् अहङ्कारात् हि पञ्च तन्मात्राणि जायन्ते। रजोगुणात् तु उभयम् एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणि च जायन्ते इति श्लोकार्थः।

अहङ्कारे हि त्रयो गुणाः तिष्ठन्ति - सत्त्वं रजस्तमः इति। तत्र यदा सत्त्वगुणेन रजस्तमसोः अभिभवो जायते तदा अहङ्कारस्य वैकृतसंज्ञा भवति। ततः वैकृताद् अहङ्कारात् सत्त्वगुणसाहाय्येन एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। तत्रापि उत्कटसत्त्वप्रधानात् मनो जायते, मध्यमसत्त्वप्रधानाच्च ज्ञानेन्द्रियाणि, निकृष्टसत्त्वयुक्ताच्च अहङ्कारात् कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते इति बोध्यम्। अत एव इन्द्रियाणि सात्त्विकानि इति उच्यन्ते। यदा च तमोगुणेन सत्त्वरजसोः तिरस्कारो भवति, तदा अहङ्कारस्य भूतादिसंज्ञा भवति, तमोगुणाधिक्याच्च तामस इत्यपि संज्ञा भवति। ततः भूतादेः तामसात् तत्समानस्वभाववन्ति शब्दादिपञ्चतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते। एवं यदा रजोगुणेन सत्त्वरजसोः अभिभवो जायते तदा अहङ्कारस्य तैजससंज्ञा भवति। ततः तैजसाद् अहङ्कारात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि चेति उभयमुत्पद्यते। यतो यदा वैकृतोऽहङ्कारो विकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाणि उत्पादयितुं वाञ्छति, तदा स निष्क्रियत्वात् स्वकार्यं कर्तुं न प्रभवति, अतः स क्रियास्वभावस्य तैजसाहङ्कारस्य साहाय्यं गृह्णाति। तथा तामसाहङ्कारोऽपि निष्क्रियत्वात् तन्मात्ररूपं स्वकार्यं नोत्पादयितुं प्रभवतीति सोऽपि तैजसाहङ्कारस्य साहाय्यं गृह्णाति। इत्थं वैकृतादहङ्कारेण भूताद्यहङ्कारेण च तयोः कार्ये सहायकत्वात् तैजसोऽहङ्कारो द्विविधकार्यस्य कारणं भवतीति सिध्यति।

३.७) इन्द्रियाणि

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाख्यानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि, उभयात्मकं मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणि। इन्द्रियत्वं च सात्त्विकाहङ्कारोपादानत्वम्। अहङ्कारकार्यत्वे सति कारणत्वम् इति अन्ये। तत्र इन्द्रस्य प्रत्यगात्मनः लिङ्गम् अनुमापकम् इति इन्द्रियम्। तथा च निरुक्तव्याख्यायां भगवद्दुर्गाचार्यः - "इन्द्रः आत्मा, स येन ईयते लिङ्ग्यते अनुमीयते चास्त्यसावात्मा

कर्ता यस्येदं करणम्, नाकर्तृकं करणमस्तीति तद् इन्द्रियम्" इति। इन्द्रियाणि हि विषयग्राहकत्वेन ज्ञानसाधनानि। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः।। इति। [२६]

३.७.१) ज्ञानेन्द्रियाणि -

श्रोत्रचक्षुस्त्वग्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि। तत्र ज्ञानसाधनानि इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि। श्रवणादिकार्यद्वारा ज्ञानसाधनत्वात् इन्द्रियाणां तत्पदाभिधेयत्वम्। ज्ञानार्थमिन्द्रियाणीति वा ज्ञानेन्द्रियाणि। तथाहि उच्यते -

एवं श्रोत्रं त्वचो नेत्रं रसना नासिका तथा।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः शास्त्रज्ञा हि विचक्षणाः।। इति।

श्रोत्रादीनां पञ्चानां इन्द्रियाणां पञ्च वृत्तयः सन्ति। तथाहि श्रोत्रस्य कार्यं शब्दश्रवणं, त्वचः स्पर्शग्रहणम्, चक्षुषोः रूपदर्शनं, रसनायाः रसग्रहणम्, घ्राणस्य च गन्धग्रहणम् इति। तत्र वृत्तिः व्यापारः। तथा च अक्षपादसूत्रम् - "**गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः**" इति। अत्र वात्स्यायनभाष्यम् - "**पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रमम् अर्थाः विषयाः इति**"।। तथा चोक्तम् -

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धो ह्यनुक्रमात्।
बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः समाख्याता महर्षिभिः।। इति।

३.७.२) कर्मेन्द्रियाणि -

वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। कर्मणाम् क्रियाणाम् साधनभूतानि इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि। वचनादिकार्यद्वारा क्रियानिष्पादकत्वात् इन्द्रियाणां तत्पदवाच्यत्वम्। तथाहि उच्यते -

हस्तपादं गुदोपस्थं जिह्वेन्द्रियमथापि वा।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथयन्ति विपश्चितः।। इति।

अत्र पद्ये जिह्वेन्द्रियपदेन मुखम् अर्थात् वागिन्द्रियम् ग्राह्यम्, वागिन्द्रियस्य जिह्वाश्रयत्वात्। एतेषां पञ्च वागादीन्द्रियाणां पञ्च वृत्तयः सन्ति। ताः हि – वाचः वचनम्, हस्तस्य आदानम् ग्रहणमित्यर्थः, पादस्य गमनम्, पायोः विसर्जनम्, उपस्थस्य च आनन्दः इति। तथाहि उक्तम् – "**वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्**" इति।

३.७.३) ज्ञानकर्मेन्द्रियम्

उभयात्मकं मनः ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च। चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि सन्ति एव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तानि भवन्ति इति कारणात् मनसः उभयात्मकत्वम्।

ज्ञानकर्मणोः उभयोः साधकमिन्द्रियं ज्ञानकर्मेन्द्रियम्। सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वादेव मनसः एतत्पदवाच्यता। तथाहि उच्यते -

मनो बुद्धीन्द्रियं विज्ञैः कर्मेन्द्रियमपि स्मृतम्।
मनोऽधिष्ठितमेवेदमिन्द्रियं यत्प्रवर्तते।। इति।

एवम् एकादशमिन्द्रियं हि मनः।

३.८) तन्मात्राणि महाभूतानि च

अहङ्कारात् यः षोडशकः गणः उत्पद्यते, तस्मिन् गणे पञ्च तन्मात्राणि विराजन्ते। तानि हि तन्मात्राणि शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रं चेति। तन्मात्रपदेन पञ्चमहाभूतानां सूक्ष्मत्वावस्थारूपाः गुणाः विवक्षिताः। तथाहि आकाशस्य गुणः शब्दः, वायोः स्पर्शः, तेजसः रूपम्, अपः रसः, पृथिव्याश्च गुणः गन्धः इति। एतेभ्यः शब्दादितन्मात्रेभ्यः एव पञ्च महाभूतानि आकाशादीनि उत्पद्यन्ते। एतेषामेव पञ्चमहाभूतानां परस्परसंमिश्रणेन इदं व्यवहारात्मकं स्थूलं जगत् सृष्टम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. षोडशको गणः कस्मादुत्पद्यते।

क) प्रकृतेः ख) महत्तत्त्वात् ग) अहङ्कारात् घ) पुरुषात्

१०. ज्ञानेन्द्रियाणि कानि।

११. कर्मेन्द्रियाणि कानि।

१२. किंस्वरूपा बुद्धिः।

१३. अहङ्कारस्य लक्षणं किम्।

१४. पञ्च तन्मात्राणि कानि।

१५. पञ्च तन्मात्राणि कस्मात् उत्पद्यन्ते।

क)प्रकृतेः ख) महत्तत्त्वात् ग) तमःप्रधानाद् अहङ्कारात् घ) सत्त्वप्रधानात् अहङ्कारात्

१६. एकादशको गणः कस्मात् उत्पद्यते।

क)प्रकृतेः ख) महत्तत्त्वात् ग) तमःप्रधानाद् अहङ्कारात् घ) सत्त्वप्रधानात् अहङ्कारात्

३.९) अष्टौ प्रकृतयः -

शब्दादीनि पञ्च तन्मात्राणि, महत्तत्त्वम् [बुद्धिः], मूलप्रकृतिः, अहङ्कारः इति अष्टौ प्रकृतयः। अत्र प्रकृतिपदेन उपादानकारणानि अवगन्तव्यानि। एतेषु मूलप्रकृतिर्हि केवलप्रकृतिः अर्थात् अस्याः नास्ति किञ्चिद् उपादानकारणम्। मूलप्रकृतिर्हि नित्या। अन्यानि सर्वाणि स्वयं यथा उपादानकारणानि तथैव एतेषामपि उपादानकारणानि विद्यन्ते। तथाहि शब्दादीनि पञ्च तन्मात्राणि आकाशादीनां पञ्चमहाभूतानाम् उपादानकारणानि, कार्याणि च अहङ्कारस्य। अहङ्कारश्च पञ्चतन्मात्राणाम् एकादशेन्द्रियाणां चोपादानकारणानि, कार्यञ्च महत्तत्त्वस्य। महत्तत्त्वं च उपादानकारणम् अहङ्कारस्य, कार्यञ्च प्रधानस्य।

३.१०) करणानि

महत्तत्त्वम् [बुद्धिः], अहङ्कारः, चक्षुः त्वक् रसनं नासिका श्रोत्रं चेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक् पाणिः पादं पायुः उपस्थं चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः चेति त्रयोदशविधं करणम्। तत्र करणं कारणविशेषः। तत्र "यद्व्यतिरेकेण कार्यानुत्पत्तिस्तत् कारणम्" इति। यथा- दण्डं विना घटस्य अनुत्पत्तिः इत्यतः दण्डः घटस्य कारणम्। क्रियानिष्पत्तौ साक्षादव्यवधानेन साधनं कारकं करणम् इति शाब्दिकाः। यथोक्तं वाक्यपदीये -

क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्।। इति।

क्रियते अनेन इति करणम्। बुद्ध्यादिभिरेव सर्वं ज्ञानजातं कार्यजातं च सम्पाद्यते इति तेषां करणपदाभिधेयता। तस्मात् पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनः, अहङ्कारः, बुद्धिश्चेति त्रयोदश करणानि।

मनो बुद्धिः अहङ्कारः चित्तम् इति अन्तःकरणस्य वृत्तिचतुष्टयम्। तत्र सङ्कल्पविकल्पाकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिः, अहम्प्रत्ययाभिमानता अहङ्कारः, स्मरणात्मकं चित्तम् इति वेदान्तिनः।

३.११) अन्तःकरणत्रयम्

अन्तःकरणं त्रिविधम् - मनोबुद्ध्यहङ्कारभेदात्। तत्र मन आदीनां त्रयाणाम् अपि शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वाद् अन्तःकरणम् इति अभिख्या। तत्र क्रियन्ते कर्माणि अनेन इति करणम्, करणे ल्युट्। अन्तः शरीरमध्यस्थम् अदृश्यमिति यावत्, करणम् इन्द्रियम् अन्तःकरणम् इति कर्मधारयः। शरीरस्थपदार्थानां सुखादीनां करणम् साधकतमम् इति षष्ठीतत्पुरुषो वा। संकल्पात्मकं मनः, अध्यवसायात्मिका बुद्धिः, अभिमानात्मकः अहङ्कारः इति तेषाम् अन्तःकरणानां लक्षणं प्रतिपादितपूर्वम्।

३.१२) पञ्च वायवः -

बुद्ध्यहङ्कारमनसाम् अन्तःकरणत्रयाणां सामान्यवृत्तयः साधारणव्यापारभूताः वा पञ्च वायवः। ते हि प्राणः, अपानः, व्यानः, उदानः, समानश्चेति। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च।। [२९] इति।

ननु किं नाम साधारणव्यापारः इति चेदुच्यते - यथा पञ्जरचालनरूपो व्यापारः संहतानां (मिलितानां) कपोतानां साधारणो व्यापारः, तथा शरीरधारणरूपो यो जीवनाख्यः प्राणनादिव्यापारः, स मिलितानाम् अन्तःकरणानां साधारणो व्यापारः। यथा अनेके पक्षिणः सम्भूय व्यापारिणो भूत्वा एकं पञ्जरं चालयन्ति तथा सम्भूय व्यापारवन्ति अनेकानि अन्तःकरणानि एकं शरीरं चालयन्ति इति भावः। प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत् सञ्चारात् वायवः, न तु प्रसिद्धवायवः। अस्ति तेषां शरीरेषु अवस्थानभेदः। अवस्थानभेदादेव तेषां पञ्चविधत्वम्। तथाहि प्राणः नासाग्रह-हृदय-नाभि-पादाङ्गुष्ठवृत्तिः, अपानः कृकाटिका-पृष्ठपाद-पायूपस्थपार्श्ववृत्तिः, समानः हृन्नाभिसरवसन्धिवृत्तिः, उदानः हृत्कण्ठतालुमूर्धभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानः त्वग्वृत्तिः। तथाह्युच्यते -

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः।
उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः।। इति।

न केवलं स्थानभेदादेव जीवनवृत्तेः पञ्चविधत्वम्, व्यापारभेदादपि जीवनवृत्तेः पञ्चविधत्वं बोध्यम्। तथाहि - प्राणनात् अन्नाशनादिना शरीरधारणात् प्राणः, मलमूत्रादेः अपनयनात् अधोनयनात् अपानः, समम् अनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात् समानः, रसादीनाम् ऊर्ध्वनयनात् उदानः, बलवत्कर्महेतुत्वाच्च व्यानः।

३.१३) व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्यविचारः -

पञ्चविंशतितत्त्वानि सविशदमत्र निगदितानि। पञ्चविंशतितत्त्वेषु महत्तत्त्वाद् आरभ्य अवरोहक्रमेण पञ्चभूतानि यावत् त्रयोविंशतितत्त्वानि व्यक्तानि इति उच्यन्ते। प्रधानस्य च अव्यक्तपदेन व्यपदेशः। तस्यैव प्रकृतिः मूलप्रकृतिः कारणम् इति नामान्तरम्। व्यक्तानि सर्वाणि अव्यक्तस्थितानि। अव्यक्तादेव व्यक्तानां तत्त्वानाम् आविर्भावः। तयोश्च व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्ये इदानीमालोच्येते। तत्र व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यप्रतिपादिका कारिका हि -

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्।। इति। [१०]

व्यक्तं सर्वं तत्त्वं (१) हेतुमद्, (२) अनित्यम्, (३) अव्यापि, (४) सक्रियम्, (५) अनेकम्, (६) आश्रितम्, (७) लिङ्गम्, (८) सावयवं, (९) परतन्त्रम् च। अव्यक्तं हि अहेतुमत्, नित्यम्, सर्वव्यापि, अक्रियम्, एकम्, अनाश्रितम्, अलिङ्गम्, निरवयवम्, स्वतन्त्रं च। इदानीं व्यक्ताव्यक्तयोः वैधर्म्याणि संक्षेपेण विचार्यन्ते।

१. यस्य उत्पत्तिकारणम् अस्ति तत् हेतुमत्। प्रधानादेव हेतोः महत्तत्त्वादिपञ्चभूतपर्यन्तानि त्रयोविंशतिः तत्त्वानि समुत्पन्नानि। तस्मात् तानि हेतुमन्ति। नित्यत्वात् प्रधानस्य तु नास्ति किञ्चित् उत्पत्तिकारणम् इत्यतः तत् अहेतुमत्।

२. व्यक्तं हि अनित्यम्। सांख्यनये नास्ति कस्यचित् पदार्थस्य सम्पूर्णतः ध्वंसः इति कारणात् अनित्यपदस्य तिरोभावः इत्यर्थः। व्यक्तं यस्मात् उत्पत्तिमत् तस्मादेव तस्य अनित्यत्वम्। अकारणवन्नित्यमिति नित्यस्य लक्षणम्। तद्विपरीतत्वाद् व्यक्तम् अनित्यम्। तद्यथा - मृत्पिण्डाद् उत्पन्नो

घटः अनित्यः दृश्यते। एवं महदादि प्रधानाद् उत्पन्नमिति कारणात् तेषाम् अनित्यता। प्रधानस्य तु नास्ति कस्माच्चिदुत्पत्तिः इति तस्य नित्यत्वम्।

३. व्यक्तं च अप्यापि असर्वगतम्। यथा प्रधानपुरुषौ सर्वगतौ, न तथा इदमित्यर्थः। प्रकृतिस्तावत् त्रयोविंशतितत्त्वं महदादि व्याप्नोति, न च महदादीनि प्रकृतिम् इति सिद्धम् अव्यक्तस्य प्रधानस्य सर्वव्यापित्वम्, व्यक्तानां च अव्यापित्वम्।

४. व्यक्तं हि सक्रियम्। यस्मात् संसरणकाले महदादिकार्यं सूक्ष्मशरीरम् आश्रित्य संसरति तस्मात् सक्रियम्। न चात्र क्रियामात्रस्य विवक्षा, तेन परिणामक्रियावत्त्वात् प्रधानस्यापि सक्रियत्वापत्तेः। इह तु परिस्पन्दनादिक्रियाविशेषस्य एवोपदेशः। नास्तिक प्रधाने परिस्पन्दनादिक्रिया इति कारणात् प्रधानं हि अक्रियम् इत्यर्थः।

५. व्यक्तं हि अनेकं बहुविधम्। त्रयोविंशतिसंख्याकत्वेनैव व्यक्तानाम् अनेकत्वं सिद्ध्यति। पुनश्च अनेकत्वकथनं प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदम् उपलक्ष्य इति अवधेयम्। अव्यक्ता प्रकृतिस्तु एकैव।

६. यद् यस्माद् उत्पद्यते तत् तदाश्रितम्। तेन बुद्धिः प्रधानाश्रिता, अहङ्कारः बुद्ध्याश्रितः, इन्द्रियाणि तन्मात्राणि च अहङ्काराश्रितानि, पञ्चभूतानि च तन्मात्राश्रितानि। अतः व्यक्तस्य वैशिष्ट्यं तावद् आश्रितत्वम्। कार्यकारणयोः अभेदत्वेऽपि अत्र तयोराश्रयाश्रयिभावः 'इह वने तिलकाः' इति उदाहरणवत् द्रष्टव्यम्। प्रधानं न कस्माच्चित् उत्पन्नम् इति कारणात् तस्य अनाश्रितत्वम्।

७. लिङ्गं तावत् व्यक्तम्। लीनं गमयति इति लिङ्गम् अनुमापकमित्यर्थः। प्रधानस्य लिङ्गम् अनुमापकं हि व्यक्तम्। व्यक्तम् आश्रित्यैव तस्य कारणत्वेन प्रधानम् अनुमीयते। न तु प्रधानस्य कस्यचित् अनुमापकमिति तस्य अलिङ्गत्वम्।

८. व्यक्तं हि सावयवम्, अवयवैः संयुतम् इत्यर्थः। अवयवनम् अवयवः इति व्युत्पत्त्या अवयवो नाम पदार्थद्वयमेलनं, संयोगो वा। महदादीनां व्यक्तानां परस्परसंयोगः सम्भवः, तस्मात् तानि सावयवानि। न च प्रकृतिः संयोगवती। ननु सत्त्वरजस्तमसां संयोगः प्रकृतौ विद्यते इति चेन्न, अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरेव संयोगः। प्रधाने तु सत्त्वरजस्तमांसि अविच्छेदेन विद्यन्ते इति न तेषाम् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरस्ति इति कारणात् न सयोगः। तस्मात् प्रधानस्य न सावयवत्वम्।

९. व्यक्तं हि परतन्त्रम्। यत् यत् कार्यं तत् तत् कारणपरतन्त्रमिति नियमः। एवं कार्यत्वात् व्यक्तं परतन्त्रम्। प्रकृतिस्तु न कस्यचित् कार्यमिति तस्य स्वातन्त्र्यम्।

इत्थं व्यक्ताव्यक्तयोः वैधर्म्याणि संक्षेपेण आलोचितानि। इदानीं तयोः साधर्म्याणि संक्षेपेण आलोच्यन्ते। तथाहि व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यप्रतिपादिका कारिका –

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्।। इति। [११]

(१) त्रिगुणम्, (२) अविवेकि, (३) विषयः, (४) सामान्यम्, (५) अचेतनम्, (६) प्रसवधर्मि - इत्येतानि व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्याणि।

१. सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिः, तेन प्रधानं त्रिगुणम्। कारणगुणाः हि कार्ये अनुवर्तन्ते इत्यतः प्रकृतेः उत्पन्नं महदादि व्यक्तमपि त्रिगुणम्। यथा कृष्णतन्तुजः पटः कृष्ण एव भवति तद्वत्।

२. अविवेकित्वं च व्यक्ताव्यक्तयोः धर्मविशेषः। अत्र अविवेकिता नाम सम्भूयकारिता। न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय, तत्र न एकस्मात् कस्यचित् केनचित् सम्भवः। अथवा प्रधानं स्वतः न विविच्यते इति कारणात् अविवेकि। महदादीनि तत्त्वानि अपि प्रधानात् न विविच्यन्ते इति कारणात् अविवेकीनि। अमी गुणाः इदं व्यक्तम्, अमी गुणाः इदं च अव्यक्तम् इति विवेकः कर्तुं न शक्यते इति कारणात् व्यक्तादीनि अव्यक्तं च अविवेकि।

३. विषयः इति पदेन न आन्तरं विज्ञानं प्रधानादितत्त्वम् इति स्पष्टीकृतम्, एतेन विषयपदस्य अर्थः बाह्यः ग्राह्यः भोग्यः पदार्थः इति अङ्गीकर्तव्यः। प्रधानं हि सुखदुःखमोहात्मकतया सर्वैः पुरुषैः भोग्यम्। एवं सर्वाणि व्यक्तानि त्रिगुणात्मकत्वेन सुखदुःखमोहात्मकतया सर्वैः पुरुषैः भोग्यानि। तेन च व्यक्ताव्यक्तयोः विषयत्वं सिद्ध्यति।

४. प्रधानं हि सामान्यम् इति उच्यते। अनेकैः पुरुषैः गृह्यते इति कारणात् तत् सामान्यम्। यथा घटपटादिकम् अनेकैः गृह्यते, यथा वा नर्तकीभ्रूलताभङ्गः बहूनां बहूनां प्रत्यक्षगोचरो भवति, तथैव व्यक्ताव्यक्तयोः उभयोः अपि बहुपुरुषग्राह्यत्वं समस्ति, पुरुषबहुत्वात्।

५. अव्यक्तं प्रधानं तथा व्यक्तानि सर्वाणि अपि अचेतनानि। चेतनस्तु केवलः पुरुषः।

६. प्रसवधर्मित्वं व्यक्ताव्यक्तयोः अपरः धर्मः। बुद्धेः अहङ्कारः, ततः इन्द्रियाणि तन्मात्राणि च, तेभ्यः तन्मात्रेभ्यः भूतानि जायन्ते। एवं प्रधानम् अपि बुद्धिं प्रसूते। तेन उभयोः प्रसवधर्मित्वं सिद्ध्यति। प्रसवधर्मित्वस्य अर्थस्तावत् परिणामित्वम् इति।

इत्थं व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्याणि संक्षेपेण निरूपितानि।

पाठगतप्रश्नाः-३

१७. अहङ्कारस्य उपादानकारणं किम्।

क) प्रकृतिः ख) महत् ग) तन्मात्राणि घ) इन्द्रियाणि

१८. सांख्यनये कति करणानि।

क) दश ख) एकादश ग) द्वादश घ) त्रयोदश

१९. सांख्यनये कति अन्तःकरणानि।

क) त्रीणि ख) चत्वारि ग) पञ्च घ) एकादश

२०. पञ्च वायवः के।

२१. व्यक्ताव्यक्तयोः कति वैधर्म्याणि सांख्यकारिकायां निगदितानि।

क) नव ख) अष्टौ ग) पञ्च घ) एकादश

२२. व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्याणि कानि।

पाठसारः -

प्रत्येकं दर्शनानां सृष्टिविषये स्वकीयं मतं विराजते। तत्र सांख्यनये तावत् प्रकृतिपुरुषसंयोगः एव सृष्टिकारणम्। संयोगः नाम अत्र न घटपटादिवत् साक्षात्सम्बन्धः बोद्धव्यः, अपि तु दर्पणप्रतिबिम्बितमुखवत् बिम्बप्रतिबिम्बसम्बन्धः ज्ञेयः। पुरुषसान्निध्यात् प्रकृतौ गुणानां परस्परं वैषम्यं जायते, ततः महत्तत्त्वादिक्रमेण स्थूलभूतान्तं जगत् उत्पद्यते। अस्मिन् मते सृष्टेः अस्ति किञ्चित् उद्देश्यम्। तथाहि परार्था प्रकृतेरियं प्रवृत्तिः प्रकृतेः भोगसाधिका, पुरुषस्य च कैवल्यसाधिका। प्रकृतिपुरुषसंयोगः हि सृष्टेः निमित्तकारणम्, उपादानकारणं तु मूलप्रकृतिरेव। मूलप्रकृतेः अध्यवसायात्मकं महत्तत्त्वम्, ततः अभिमानात्मकः अहङ्कारः, ततः अहङ्कारात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इति पञ्च तन्मात्राणि, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च उत्पद्यन्ते। पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि जायन्ते। प्राणापानव्यानोदानसमानाः इति पञ्च वायवः बुद्ध्यहङ्कारमनोरूपान्तःकरणत्रयस्य सामान्यव्यापारभूताः। अयमेव सांख्यनये सृष्टिक्रमः। अत्र प्रधानमेव केवलम् अव्यक्तम्, अन्यानि सर्वाणि तज्जातानि तत्त्वानि व्यक्तानि। तयोः व्यक्ताव्यक्तयोः विद्येते तावत् साधर्म्यवैधर्म्ये। तथाहि - त्रिगुणम्, अविवेकि, विषयः, सामान्यम्, अचेतनम्, प्रसवधर्मि - इत्येतानि व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्याणि। हेतुमद्, अनित्यम्, अव्यापि, सक्रियम्, अनेकम्, आश्रितम्, लिङ्गम्, सावयवं, परतन्त्रं चेति व्यक्ताव्यक्तयोः वैधर्म्याणि।

पाठान्तप्रश्नाः

२३. त्रिगुणपरिणामः सृष्टेः कारणम् इति विषये लघुटिप्पणीमेकां लिखत।

२४. सांख्यनये सृष्टिक्रमं वर्णयत।

२५. सृष्टेः किं तावत् प्रयोजनम् - इति सांख्यमतमाश्रित्य आलोचयत।

२६. प्रकृतिपुरुषसंयोगात् कथं सृष्टिर्जायते इति विचारयत।

२७. इन्द्रियाणां विस्तरेण परिचयः प्रदीयताम्।

२८. पञ्च वायूनां विषये लघुटिप्पणीं लिखत।

२९. व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यविषये लघुटिप्पणीमेकां लिखत।

३०. व्यक्ताव्यक्तयोः वैधर्म्यविषये लघुटिप्पणीमेकां लिखत।

३१. सांख्यनये अहङ्कारस्य परिचयः दीयताम्।

३२. सांख्यनये महत्तत्त्वस्य परिचयः दीयताम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि -

१. साम्यावस्था वैषम्यावस्था चेति दशाद्वयं प्रधानस्य।

२. सृष्टिकाले।

३. पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः गुणत्रयवैषम्यं जायते।

४. कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च। परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्।।

५. सदृशपरिणामः।

६. पुरुषस्य मोक्षः, भोगश्च प्रकृतेः इति सृष्टेः प्रयोजनं सांख्यनये।

७. पङ्ग्वन्धयोः।

८. "उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" इति।

९. ग) अहङ्कारात्

१०. पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाख्यानि।

११. पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि।

१२. अध्यवसायात्मिका बुद्धिः।

१३. अभिमानोऽहङ्कारः इति अहङ्कारस्य लक्षणम्।

१४. शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च तन्मात्राणि।

१५. ग) तमःप्रधानाद् अहङ्कारात्।

१६. घ) सत्त्वप्रधानाद् अहङ्कारात्।

१७. ख) महत्।

१८. घ) त्रयोदश।

१९. क) त्रीणि।

२०. प्राणः, अपानः, व्यानः, उदानः, समानश्चेति पञ्च वायवः।

२१. क) नव।

२२. त्रिगुणम्, अविवेकि, विषयः, सामान्यम्, अचेतनम्, प्रसवधर्मि - इत्येतानि व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्याणि।

॥ इति तृतीयः पाठः ॥